

†Holl Béla

A HAVI BOLDOGASSZONY HAZAI LITURGIKUS TISZTELETÉNEK KÖZÉPKORI KEZDETEI

E jeles Mária-napnak a római Santa Maria Maggiore bazilika IV–V. századba nyúló alapításához fűződő legendás hagyományát ismerjük.¹ Bálint Sándor az augusztus 5-i ünnephez kapcsolódó hazai szokások történetével ismételtelen foglalkozott. Kutatásainak eredményeként a XVIII–XIX. századi búcsújáró helyeknek teljes sora együtt van.² Adatai között egyetlen valóban középkori az 1444. évi szegedi békekötés után alapított alsóvárosi ferences kolostorhoz és templomhoz fűződik. A Havi Boldogasszony tiszteletének népi hagyománya a középkortól itt folytonos. Az ünnepi megemlékezésen és a szegedi hagyományokhoz való kapcsolódáson túl e rövid előadásomat az teszi időszerűvé, hogy a hazai liturgikus verses emlékek kritikai kiadását készítve meg kellett vizsgálnom a középkori forrásainkban felbukkant, feltehetően magyarországi szerzőtől származó két verses szövegnek eredetét.

Legelőbb is fel kellett tennünk a kérdést, mikor kezdődhetett magyar földön ennek az ünnepnek az ismerete? A liturgiátörténet megállapítása szerint a *Festum Nivis* augusztus 5-i ünnepének elterjedése Itáliában a XIII. századig vezethető vissza.³ Hazai viszonylatban az első adatokat a kalendáriumokban és az okmányok vagy a misszilis levelek datálásában kereshetjük. Ilyen az Árpád-korból, sőt még a XIV. századból sem ismeretes. Knauz Nándor nyomán⁴ a legkorábbi ismert datálás a kalocsai káptalannak egy 1424-ből való oklevelén olvasható:

„Datum die decimo proximo post festum Mariae de Nive Anno Domini Millesimo quadringentesimo vigesimo quarto”.⁵ Az ilyen záradékok a Hunyadiak korában már megszaporodnak. Hunyadi János nevében írt, 1447-ben kelt levélnek a végén ez olvasható: „Datum in villa Balk in vigilia beatae Mariae virginis de Nive. Anno domini etc. XLVII-o”.⁶

A liturgikus könyvek elején található naptárakban a XIV. század második felében, főként a század legvégén fordulnak elő bejegyzések az ünnepre vonatkozóan. Ezek kezdetben utólagos beírások, kiegészítések voltak. Így az 1290-ben má-

¹ Lexikon für Theologie und Kirche 7. Bd. Freiburg 1962. 68.

² Bálint 1943. 78–86.; Bálint 1966.; Bálint 1977. II. 153–156.

³ Lexikon der christlichen Ikonographie 4. Bd. Rom 1972. 596–597.

⁴ Kortan. Budapest, 1876. 214.

⁵ Fejér 1844. 653.

⁶ Teleki 1853. 220.

solt *Breviarium Zagradiense*-ben, amely az esztergomi liturgikus szokást őrzi és a magyar szentek legrégebbi zsoltosmáit tartalmazza, a kalendáriumba augusztus 5-én a napi szent, *Dominicus conf.* után később írták be: *Sanctae Mariae de Nive. Oswaldi regis.*⁷ Ugyancsak utólag kerültek a XIV. századi kódexekbe az ünnep szövegei, legelőbb a könyörgések. Így az 1341 előtti datált *Missale notatum Strigoniense* augusztusi ünnepei között lapalji betoldásként található a mise három könyörgése.⁸ Ugyanezek az oratiók a gyulafehérvári Batthyanaeum 1377-i esztergomi misszáléjába is utólag kerültek bele.⁹ Ezekből az adatokból az látszik, hogy az ünnepnek a könyörgéseken kívül nem volt saját szövege; a mise vagy a zsoltosma többi részét a Szűz Máriára tartozó közös részekből, a misekönyv vagy a *breviarium Commune*-részéből kellett kiválasztani.

A Havi Boldogasszony ünnepének középkori hazai hagyományára jellemző két kéziratot bejegyzés adata, amelyekre Radó Polikárp hívta fel a figyelmet. Az első a szegedi alsóvárosi ferencesek könyvtárában egykor megvolt csonka, 1518-ból való *Missale Strigoniense* végén az 1525-ben bejegyzett búcsúi miseszöveg, amely egészen sajátos mise emléket őrizte meg. Ez azért is figyelmet érdemel, mert a használatban lévő misekönyvben az ünnep miséje nyomtatásban is megvolt. A mohácsi vész előtt bejegyzett saját mise nyilván a szegedi ferencesek hagyományos miseszövege volt.¹⁰

A másik ilyen adat ugyancsak a XVI. század első feléből az a könyörgés, amelyet Csárai Mátyás jegyzett fel saját 1514-ben nyomtatott esztergomi misekönyvébe. Csárai 1538–1545 között pécsi kanonok és a Szt. Bertalan-templom plébánosa volt. Misekönyvében a Havi Boldogasszony ünnephez ezt jegyezte be: „Modus Quinqueecclesiae Oratio Deus qui ad declarandum gloriam genitricis tuae”.¹¹ Ezek a helyi, szegedi és pécsi hagyományokra utaló adatok nyilvánvalóan több évtizeddel korábbi, középkori szokásokat, szövegeket rögzítettek.

Az eddigi bemutatott adatokból úgy tűnik, hogy az ünnep a XIV. század legvégén lett hazánkban ismertté, és a XV. században terjedt el igazán. Erre vallanak a naptári adatok, a liturgikus könyvek utólagos beírásai. Ezzel magyarázható, hogy az ünnep miséjének változó részei még a nyomtatott forrásokban is nagy változottságot mutatnak. A XV. század végén még nem volt kialakult és az egész országot egyöntetűen elfogadott szöveghagyomány. Pedig az ünnepet helyenként igen rangos sollemnitással ülhették meg. A Bakócz Tamás esztergomi érsek nevével jelzett, a XV–XVI. század fordulóján szerkesztett *Graduale Strigoniense*-ben a *Virgo Yesse floruit* kezdetű alleluia-trópus díszes dallama erről tanúskodik.¹²

Az első teljes összefüggő, a hazai gyakorlatot tükröző szöveg azonban nem is a misekönyvekben, hanem az esztergomi breviáriumban a XV. század folyamán

⁷ Zágráb (Zagreb), Metropolitanska Knjižnica, MR 67. Vö.: Kniewald 1943. 220–232.

⁸ Fol. 261, hasonmás kiadása: Szendrei–Ribarić 1982.

⁹ Gyulafehérvár (Alba Iulia), Biblioteca Documentana Batthyaneum, R. II. 134, fol. 209.

¹⁰ Radó 1944. 23–24, 224. Közli a mise teljes szövegét.

¹¹ Radó 1944. 112–113. A jászóvári premontrai prépostság könyvtárában őrzött esztergomi misszálé bejegyzését közölte: Petrovics 1952.

¹² *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI), Szendrei 1990. 281.

felbukkanó verses zsoltó (historia rythmica) volt. Ez az ünnepi officium minden részére, hórájára az antifonákat, responsoriumokat és versiculusokat verses formában foglalta magában. Szövegét az *Analecta hymnica* 5. kötetében Guido Maria Dreves *Ab aeterno ordinata* kezdettel és *De conceptione BMV.* címmel közölte.¹³ Forrásai között a legkorábbiak XIV. századi breviáriumok az ausztriai Lilienfeldből és Vorauból, az olomouci domonkosoktól és egy XV. századi Münchenben őrzött antifonale. Három forrása azonban magyarországi, és ezekről a jegyzetben az olvasható, hogy az officiumot magyar földön Havi Boldogasszony ünnepén mondták „officium in festo Mariae nivis” címmel. Sikerült a hazai középkori forrásokban ennek a verses officiumnak mai ismereteink szerint valamennyi előfordulását összegyűjtenünk; megtaláltuk nyolc, többségében XV. század közepi kódexben, az 1480 után megjelent valamennyi nyomtatott esztergomi, zágrábi és hazai bencés breviáriumban. Ez esetben nyilvánvaló, hogy ez a szép verses officium a szomszédos területekről került át a hazai gyakorlatba, és mint Havi Boldogasszony ünnepének officiuma lett általánosan ismertté.¹⁴

Amint már a bevezetőben utaltunk rá, magyar földön, feltehetően magyarországi szerzőtől való két, a címe szerint is az ünnepre szánt miseének (sequentia). Az elsőnek forrása a legrégebb magyarországi használatra nyomtatott misekönyv, amely 1480-ban Veronaban, egy francia vándornyomdász, Pierre Maufer műhelyében *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* címmel jelent meg. Kiadástörténete homályba vész. Annyi bizonyos, hogy a tartalma és egy variáns szövegű kolofonnal megmaradt példánya szerint az esztergomi érseki megye használatára szánták az „Alpokon túli” megrendelői (domini ultramontani), azaz az esztergomi káptalan tagjai. A kiadvány végén külön sequentia-gyűjteményben található a *Stella maris ave* kezdetű ének *Maria de Nive* felirattal.¹⁵ (1. Melléklet) Szövegét az 1480-i ismertett misszáléból G.M. Dreves közölte az *Analecta hymnica* 8. kötetében.¹⁶ Más forrásból nem ismeretes. Feltűnő, hogy az esztergomi misekönyv további kiadásából teljesen kimaradt. Egy bevezető szakaszból, tíz egymásnak felelgető strófapárból és a záró versszakból áll. A verszet Szűz Mária életének fő állomásait veszi sorra, utalva születésétől a mennybevitelig történt eseményekre. A Havi Boldogasszony ünnepéről nincsen benne szó. Az ének – akár részeire bontva – bármelyik Mária-ünnepre alkalmazható. A székesegyházi kórusban szokatlan és ismeretlen lehetett, és ezt a darabot a misekönyv más ismertebb sequentiájával is helyettesíteni lehetett. Ezért az esztergomi liturgikus szokásból később teljesen kimaradt.

Ugyancsak egyetlen forrásból ismert a XV. század végéről egy másik sequentia, amelynek szerzője magyar humanista költő lehetett és verszetét valóban Havi Boldogasszony tiszteletére szerezte. Kézírtos szövege a *Missale Strigoniense* Ve-

¹³ Leipzig 1889. 57–59.

¹⁴ A Dreves által idézett legkorábbi esztergomi kódexek: *Breviarium Strigoniense*, circa a. 1423 (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1829.); Kálmánsehi Domonkos breviariuma, post a 1474 (Egykor Lambachban, ma: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 446.).

¹⁵ Fol. [357^v]

¹⁶ Leipzig 1890. 68.

lencében 1498-ban pergamenre nyomtatott példányának függelékében maradt meg.¹⁷ A misekönyv egykori tulajdonosa Váradi Péter, Mátyás király kancellárja, korának egyik legműveltebb főpapja volt. 1481-ből az 1501-ben bekövetkezett haláláig viselte a kalocsai érseki tiszteletet. A címerével ellátott, színes rajzokkal díszített misekönyvét az elején és végén személyes használatra szánt szövegek (főpapi liturgikus öltözék felvételekor mondandó imádságok, a kanonokok beiktatásakor mondandó eskü és annak elfogadási formulái stb.) tanúsága szerint Váradi Péter érseként használta.¹⁸ Egyes feltételezések szerint a beírások is az ő kezétől vannak.¹⁹ Misekönyvében augusztus 6-án megtalálható *In festo sanctae Mariae de Nive* felirattal az ünnep nyomtatott, a közös Mária-misék szövegeiből válogatott miséje.²⁰ Ezen a helyen a lap szélén azonban ez az utalás olvasható: „Missam huius festi quaere in fine libri”. A bejegyzés ugyanattól a kéztől, hihetőleg Váradi Péterétől származik, aki jól olvasható humanista betűkkel a könyv többi bejegyzését is írta. Ennek nyomán megtalálható a misszálé végén üres hártyalapokra írt ünnepi miseszöveg, amely merőben más, új szerkesztmény, mint a nyomtatott. A bevezetés, az introitus a 67. zsoltár 15. versét idézi: „Dum discernit caelestis reges super eam, nive dealbabuntur mons Dei” (Amikor az ég lakója szétszórta a hegyen a királyokat, úgy fehérlett Isten hegye, mintha hó borította volna). A legenda hó-csodára utaló bibliai idézetekből összeállított miseszövegbe iktatva találjuk a *Christi matris insignia* kezdetű, kilenc strófapárból szerkesztett sequentiát, amely egyedül ebből a forrásból ismeretes. (2. Melléklet)

A vers szerzője jó költő volt, aki az ünnep történetét, legendás hagyományát foglalta össze. A hallgatóság, az énekesek bizonyára emlékeztek Temesvári Pelbárt *Stellarium coronae Mariae virginis* című beszédgyűjteményéből²¹ Liberius pápa és a római patricius történetére: miként esett hó Rómában az Esquilinuson az augusztusi forráságban; miként rajzolta meg a pápa Szűz Mária templomának alaprajzát a hóba; és a gazdag római polgár a vagyonából hogyan építtette meg a Sancta Maria Maggiore bazilikát, melyet századokon át magyar zarándokok, egyháziak és világiak látogattak. A vers szerzője költői utalásokban idézi fel a Krisztus anyjának dicsőségét hirdető égi jelet, a nyáron esett hó csodáját (Laude digna prodigia celebret ecclesia / Fuse nivis sub ardore, solis aestus in fervore recolens miracula...). Megjelennek a legenda szereplői, felidézi a Szűz Mária tiszteletére épített templomot (templum... quaeris ex lapidibus), amelyet a gyermektelen római patricius (Prole carens vir romanus...) emeltetett. A pergő sorok mind Isten anyjának dicséretét zengik, közbenjárását kérik. Mert aki az Anyát tisztelte, egyben Fiát is megbecsülte (Matrem quisquis honoravit, honorasse filium...). Forma szerint az

¹⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 181.

¹⁸ Radó 1944. 23.; Hoffmann 1992. 131–133, 163.

¹⁹ Vö.: Magyar Könyvszemle 1889, 357–358. Csontos János szerint a kanonoki eskü, amelyben Váradi Péter neve is olvasható („Nos Petrus... Archieppus Colocen. et Bachien.”), az egykori tulajdonos kezétől való. Megfigyelésünk szerint a misekönyvben lévő valamennyi beírás azonos tintával egy kéztől származik.

²⁰ Fol. CLVII.

²¹ Liber XXII, Capitulum VI, Miraculum V. de festo Marie ad Nive.

első öt strófpár három nyolcszótagos sorból, a további négy pedig 8–8–8–7 osztással négysoros strófaból tevődik össze. Nem ismeretlen ez az alakzat a magyar gregoriánumban. A jól gördülő versezethez nem lenne nehéz olyan dallamot találni, amellyel a kalocsai érseki templom kórusában Havi Boldogasszony ünnepén ezt a sequentiát megszólaltatták...

1. MELLÉKLET

Sequentia de Beata Virgine de Nive

Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum
Verona 1480 fol. [357^v]

1	Stella maris ave Gratia summa plena Nobis quaesumus fave Ne absorbeat nos gehenna.		
2a	Tu votum virginale Deo vovisti prima In hac fove nos valle Ne tendamus ad ima.	2b	Tu Deum genuisti Sine virili semine Nos virgo mater Christi Ab omni munda crimine.
3a	De puro tuo sanguine Fecundat sanctus spiritus Te nulla sub imagine Ad te demissus caelitus.	3b	Tu per aurem concepisti Angelo te salutante Dei ancillam te fecisti Isaia id prophetante.
4a	Tu Deum et hominem Sola mundo generas Quae mundanum turbinem Praeservata spreveras.	4b	Sine culpa originali Te concepit mater Anna Ex Ioachino neque falli In hoc potest fides sana.
5a	Prophetae et partiarcae Te genuere et reges Caelesti nos in arce Tuos fac esse greges.	5b	Te cum prole magi colunt Simeon senex et Anna Prophetizant et extollunt Periturae legis damna.
6a	Dum visitas Elisabeth Senem iam fecundatam Haec fides palam perhibet Te matrem Dei beatam.	6b	Natus tibi subdebatur Et parebat ad mandatum Et in nuptiis mirabatur Aquam turba vinum factum.
7a	Natum custos et sodalis Praedicantem et docentem Bonis cunctis atque malis Sequebaris conviventem.	7b	Et in cruce post pendentem Mater virgo martyr aura Ad salvandam omnem gentem Sola in fide sincera.

8a Dum devicta surgit morte Nulli mundum apperentem Laeta eum cernis cum cohorte Gloriosum et splendensem.	8b Te virginem Joanni Virgini commendavit Christus cum poena immani Crimina nostra lavit.
9a Mater demum cum orabas Sanctis cum apostolis Pariter perseverabas Cunctis cum discipulis.	9b Triumphas super aethera Et angelorum agmina Coniungis nova et vetera Imperatrix et domina.
10a Virginitas et caritas Mundo pacem donarunt Profunda et tua humilitas Quae cuncta superarunt.	10b Stupenda tua miracula Sollenniter recolimus Intra haec tabernacula Et iubilis extollimus.
11 Regina stirps Davidica Divina plena gratia Et soboles prophetica Nos Dei vultu sarta. Amen.	

2. MELLÉKLET

Inf festo Mariae de Nive

Sequentia.

Kéziratoss bejegyzés Váradí Péter kalocsai érsek
miskönyvének függelékében.

Missale Strigoniense, Venetiae 1498.

(OszK, Inc. 181.)

1a Christi matris insignia, Laude digna prodigia Celebret ecclesia.	1b Fusa nive sub ardore, Solis aestus in fervore Recolens miracula.
2a Structum namque Romae templum, Tanti signi stat exemplum Quadris ex lapidibus.	2b Sparsa nive: quod candenti Est per girum fundamenti Figuratum caelitus.
3a Quod exemplar imitatus Prole carens vir Romanus, Aedem sacram fabricat.	3b Opum volens immensarum, Heredem per hoc suarum Mariam relinquere.
4a Auctor omnis creaturae Praeter iura: qui naturae natus est de virgine.	4b Ut ostendat sibi gratum Matri suae quod oblatum Mente foret sedula.

5a	Hoc exemplo demonstravit: Matrem quisquis honoravit, Honorasse filium;	5b	Et favore sempiterno Se prosequi qui materno Vacasset obsequio.
6a	Omnis ergo devota Plebs, quae fide speque tota In hac fidis mundi rota, Salvari per virginem.	6b	Eia fontem pietatis Matrem tantae maiestatis: Supplex ora pro peccatis Hac in die celebri.
7a	Et nos Dei genitricem: Gratiarum inventricem: Peccatorum adiutricem: Imploremus hodie.	7b	Ut virtute nos ornatos: Super nivem dealbatos, Post hanc vitam commendatos Repraesentet filio.
8a	Cuius potestas aeterna, Sede fulgens in superna Nulla prece quam materna Placatur facilius.	8b	Aequo semper honoratur Mater: cui nil negatur: Cuius cultu frequentatur Nil unquam utilius.
9a	Tu ne desis ut speramus, Nobis qui te collaudamus O Maria supplicamus In mortis angustia.	9b	Sed malignis confutatis, Procul pulsus et fugatis, Te salvante libertatis Caeli pande gaudia. Amen.

Irodalom

BÁLINT Sándor

é.n. Sacra Hungaria. Kassa. (1943)

1966 A Szeged-Alsóvárosi templom. Budapest.

1977 Ünnepi kalendárium I–II. Szent István Társulat, Budapest.

FEJÉR Georgius

1844 Codex diplomaticus X/6. Budaë.

HOFFMANN Edith

1992 Régi magyar bibliofilek. Kiad. Wehli Tünde. Budapest.

KNIEWALD Károly

1943 A magyar szentek legrégebbi zsolozsmái. Theologia, 1943.

Lexikon für christliche Ikonographie 4. Bd. Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1972.

Lexikon für Theologie und Kirche 7. Bd. Freiburg, 1962.

PETROVICS Ede

1952 A pécsi egyházmegye Mária-tiszteletének adatai. Magyar Kurir
42. évf. 358. szám.

RADÓ Polikárp

1944 Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései. Budapest.

SZENDREI Janka (ed.)

1990 Graduale Strigoniense. Musicalia Danubiana 1212. Budapest.

SZENDREI Janka - RYBARIĆ, R. (eds.)

1982 *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posenio. Musicalia Danubiana 1.* Budapest.

TELEKI József

1853 *A Hunyadiak kora Magyarországon.* Pest.

Béla Holl

Medieval Beginnings of the Liturgical Veneration of Our Lady of the Snow in Hungary

The liturgical veneration of the fesst devoted to Our Lady of the Snow has been provable among Hungarian believers since the end of the 14th century and it became general in the 15th century. In old documents or parochial records the fesst was mentioned already in the middle of the 15th century. In the beginning notes and invocations of the fesst were written only subsequently in liturgical calendars and festive texts. According to written sources the complete text of mass was in usage at the Franciscans of Szeged-Lowertown and Pécs already in the 15th century. *Graduale Strigoniense* denoted with the name of Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom, contained a magnificent alleluia-melody with notes already at the turning of the 15th/16th century. The first complete liturgical text, *Ab aeterno ordinata*, was a poetical officium which can be found already in codices of the 14th century in the possession of Austrian monasteries under the title *De conceptione BMW*. From here could it be transferred in the 15th century to hand-written and printed breviaries of Esztergom applied to the fesst of Our Lady of the Snow. Besides two sequences are known solely in Hungarian mass-books and presumably written by a Hungarian author. *Stella maris ave* (*Analecta hymnica* 8, 68) can be read only in a service-book from Esztergom printed in 1480. The sequence *Christi matris insignia* is in an unusual manuscript text of a fesst found at the end of a finely decorated copy of *Missale Strigoniense* printed on parchment in Venezia in 1489. This service-book was in the possession of an erudite Hungarian humanist prelate, Péter Váradi (+1501), the archbishop of Kalocsa, the sometime Lord Chancellor of King Matthias. The hand-written notes are supposedly Váradi's personal remarks.